

ОРГАНІЗАЦІНО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СПОСОБУ ЖИТТЯ РОДИНИ ЯК ЧИННИКА ЦІННІСНОГО СТАВЛЕННЯ ПІДЛІТКА ДО МІСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА

УДК 159.922.6

РУДОМІНО-ДУСЯТСЬКА О.В.

провідний науковий співробітник лабораторії
екологічної психології Ін-ту психології імені
Г.С.Костюка, м. Київ

У статті наводяться теоретичні положення та програма емпіричного дослідження залежностей між екологічно орієнтованим способом життя міської родини та ставленням дитини до міського середовища.

Ключові слова: *психологія способу життя, психологія збереження довкілля, територіальна ідентичність*

ОРГАНИЗАЦИОННО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ОБРАЗА ЖИЗНИ СЕМЬИ КАК ФАКТОРА ЦЕННОСТНОГО ОТНОШЕНИЯ ПОДРОСТКА К ГОРОДСКОЙ СРЕДЕ

В статье рассматриваются теоретические положения и программа эмпирического исследования зависимостей между экологически ориентированным образом жизни городской семьи и отношением ребенка к городской среде.

Ключевые слова: *психология образа жизни, психология бережного отношения к среде, территориальная идентичность*

Спосіб життя — це організація видів життєдіяльності людини, у яких вона освоює навколишнє середовище для підтримки та забезпечення свого повсякденного життя. До видів життєдіяльності, що у своїй сукупності являють собою спосіб життя особистості чи спільноти, найчастіше відносять виробничу, освітню, побутову, дозвільну, культурну, оздоровчу, суспільну [8].

Не треба доводити, що в сучасних умовах суспільного розвитку з загрозливими ознаками екологічної кризи, повсякденна життєдіяльність людей має набувати екологічного змісту. Завдання вивчення та формування такого змісту життя людини є актуальною проблемою сучасної науки. Вона в той чи інший спосіб вирішується у дослідженнях вітчизняних та зарубіжних психологів. В дослідженнях лабораторії екологічної психології Інституту психології ім. Г.С.Костюка таке завдання конкретизується як дослідження екологічно орієнтованого способу життя особистості, його складових, чинників, наслідків.

Екологічно орієнтований спосіб життя особистості ми визначаємо як наявність у її життєдіяльності особливої зовнішньої і внутрішньої активності, спрямованої на освоєння середовищних умов її життя в спосіб, який сприяє задоволенню множини її фізичних, соціальних та духовних потреб, її всебічному та гармонійному роз-

витуку. Можна припустити, що завдяки такий повноцінній взаємодії із навколишнім середовищем воно усвідомлюється людиною як особистісна цінність і на цій основі зберігається та розвивається.

Актуальність та практична значущість пошуку шляхів збереження людиною довкілля зумовили необхідність емпіричної перевірки висунутого припущення і розробки для цього теоретично вираженої програми емпіричного дослідження.

Метою статті є обґрунтування організаційно-методичних засад дослідження способу життя родини як чинника ціннісного ставлення підлітка до міського середовища.

Об'єктом емпіричного дослідження була обрана життєдіяльність сім'ї, яка проживає у великому місті (мегаполісі). Вибір цього об'єкту був продиктований наступними міркуваннями. Посилення урбанізації, як характерна риса сучасного цивілізаційного процесу, призвело до катастрофічного погіршення екологічної ситуації у містах-мегаполісах. Таке погіршення проявляється у зниженні якості більшості базових компонентів фізико-хімічного середовища міста, загостренні питання утилізації відходів, деградації природно-ландшафтного та культурно-історичного компонентів міського довкілля тощо. Між тим, у багатьох країнах на загальному, досить складному та несприятливому, економічному тлі, проблеми екології великих міст вирішуються практично за залишковим принципом. Така ситуація є характерною і для більшості міст-мільйонників України.

Величезне значення для рішення екологічних проблем міста має активність міської громади, зокрема побутова екологічна активність пересічних городян. Відповідно, міська родина як «клітинка» повсякденного життя міського соціуму, має потужні важелі впливу як на своїх членів, так і на зовнішнє до неї середовище. Родина також є спільнотою, що своєю повсякденною життєдіяльністю впливає на свідомість своїх підростаючих членів, формування у них ціннісного ставлення до міського оточення, включаючи житлове мікросередовище, район проживання, місто в цілому. Таке ставлення в свою чергу зумовлює зміст поведінки у місті, її налаштованість на збереження та розвиток довкілля чи на його неощадливе використання та руйнування. Міська родина може відігравати значну роль у рішенні екологічних проблем міста за умов екологізації своєї життєдіяльності.

Відповідно, конкретизуючи наведене вище визначення екологічно орієнтованого способу життя щодо життєдіяльності сім'ї, ми визначаємо його як наявність у життєдіяльності дорослих її членів зовнішньої і внутрішньої активності, спрямованої на освоєння середовищних умов життя в спосіб, який сприяє фізичному, соціальному та духовному розвитку всіх членів сімейної спільноти, в тому

числі дітей. Виходячи з цього визначення, ми сформулювали гіпотезу, яка задала напрямок побудови емпіричної роботи.

Гіпотеза емпіричного дослідження полягає у тому, що екологічно орієнтований спосіб життя родини сприяє усвідомленню її членами, в тому числі дітьми, значущості міських середовищних умов для задоволення та розвитку множини фізичних, соціальних, духовних потреб і ставленню на цій основі до середовища як до особистої цінності.

Завдання дослідження

1. Обрати для емпіричного вивчення способу життя родини види її життєдіяльності, які вона найчастіше здійснює спільно як груповий суб'єкт, тобто має єдність мети, спільні мотиви та певну координацію дій окремих членів родини

2. Здійснити систематизацію об'єктів та явищ міського середовища, як умов життєдіяльності городянина, виділили рівні середовища та психологічні ознаки життєдіяльності міської родини на кожному рівні

3. Виділити емпірично у різних видах життєдіяльності родини, які вона реалізує на різних рівнях міського середовища, ознаки екологічно орієнтованого способу життя, до яких відносяться прояви особливої зовнішньої і внутрішньої активності, спрямованої на освоєння міських умов життя в спосіб, який сприяє фізичному, соціальному та духовному розвитку кожного члена родини.

4. Емпірично перевірити серію робочих гіпотез про те, що екологічно орієнтований спосіб життя родини у міському мікросередовищі (оселя родини) та макросередовищі (місто в цілому) сприяє ціннісному та ощадливому ставленню підлітків до об'єктів мезосередовища (мікрорайон проживання).

Вказані завдання виконувалися наступним чином:

Вирішуючи перше завдання, в якості колективних видів життєдіяльності родини, в яких вона виступає груповим суб'єктом, ми обрали для дослідження побутову життєдіяльність та дозвілля. Інші види життєдіяльності членів родини: виробнича, навчальна, суспільна тощо досить рідко мають ознаки, що характеризують їх як колективну життєдіяльність, бо вони, як правило, здійснюються окремо кожним членом родини.

Вирішуючи друге завдання, на основі опрацювання відповідної літератури, ми виділили три рівні міського середовища: мікро-, мезо- та макросередовище. Психологічною основою такого рівневого розподілу виступав різний масштаб об'єктів кожного рівня і, відповідно до нього, різні характеристики суб'єктів контролю та перетворення цих об'єктів, починаючи з окремої людини чи малої групи (на рівні мікросередовища: житло, офісне приміщення, заміська будівля тощо) та закінчуючи організаціями різного призначення та

складності (на рівні мезосередовища: об'єкти мікрорайону проживання, приміщення для ведення середнього бізнесу тощо; на рівні макросередовища: місто в цілому, об'єкти великого бізнесу тощо).

З такого розподілу слідують психологічні ознаки життєдіяльності людини чи малої групи, якою є сім'я, на кожному рівні середовища. На рівні мікросередовища ці суб'єкти в ході здійснення життєдіяльності перетворюють своє матеріальне оточення, на рівні мезо- та макросередовища вони, здійснюючи життєдіяльність, можуть лише пристосовуватися до середовища, використовуючи його можливості в той чи інший спосіб.

Наприклад, здійснення побутової життєдіяльності в житловому мікросередовищі квартири включає **облаштування** останнього для задоволення потреб членів родини (обладнання меблями, підтримання чистоти та порядку тощо). Здійснення побутової життєдіяльності в житловому мезосередовищі мікрорайону включає **врахування та використання** його інфраструктури - місць та об'єктів побутового призначення для задоволення потреб членів родини (купівля різноманітних товарів, утилізація сміття тощо).

У нашому дослідженні для характеристики цілісного способу життя родини на різних рівнях середовища емпірично вивчалися: 1) побутова життєдіяльність родини у її квартирі (рівень мікросередовища); 2) дозвілєва активність родини у місті (рівень макросередовища). Такий вибір був зумовлений необхідністю вивчення способу життя родини як такого, що проявляється у різних видах життєдіяльності та у різних середовищних обставинах.

Вирішуючи третє завдання, ми гіпотетично виділили для подальшої емпіричної перевірки ознаки екологічно орієнтованого способу життя на рівні житлового мікросередовища та рівні міського макросередовища.

По-перше, якщо родина веде екологічно орієнтований спосіб життя, то побутова життєдіяльність, яку вона здійснює у житловому мікросередовищі своєї оселі, **перетворює, облаштовує його** таким чином, що члени родини, в тому числі і підростаюче покоління мають можливість задовольняти та розвивати всебічно свої фізичні, соціальні, духовні потреби та якості. З нашої точки зору яскравим проявом екологічної орієнтації побутової життєдіяльності у мікросередовищі квартири є активність родини по виділенню кожному її члену, в тому числі і дітям, особистого простору, над якими вони можуть здійснювати фізичний та соціальний контроль. Як показано у дослідженнях Нартової-Бочавер, І. Альтмана та ін., наявність такої території сприяє розвитку особистості як суверенної істоти, що може усвідомлено визначати власну позицію та лінію поведінки у різних ситуаціях спілкування та взаємодії [2; 9].

По-друге, якщо родина веде екологічно орієнтований спосіб життя, то дозвілля родини у міському макросередовищі **враховує та використовує** це середовище таким чином, що члени родини, в тому числі і підростаюче покоління, мають можливість задовольняти та розвивати всебічно свої фізичні, соціальні, духовні потреби та якості. Проявом екологічної орієнтації дозвіллевої активності у місті є зацікавленість родини у освоєнні величезного природного, культурного, історичного потенціалу міста. Така зацікавленість проявляє себе у спільному відвіданні природних зон, спортивних об'єктів, театрів, музеїв, культурних заходів тощо.

Якщо будуть виявлені вказані прояви способу життя родини, встановлені зв'язки між ними, то можна стверджувати, що екологічно орієнтований спосіб життя є реально існуючим феноменом родинного буття.

Для вирішення четвертого завдання емпіричного дослідження – перевірки гіпотези про вплив екологічної орієнтації способу життя родини на формування ціннісного ставлення дитини до міського середовища треба виділити феномени, прояви такого ставлення. Ми сподіваємося виявити таке ставлення по відношенню до об'єктів міського мезосередовища, життєдіяльність родини у якому емпірично не досліджувалася. Ми спеціально не виділяли її в якості об'єкту дослідження, оскільки нам важливо було виявити ефект генералізації ціннісного ставлення до середовища. Інакше кажучи, ми намагалися з'ясувати, чи впливає екологічна орієнтація способу життя родини у мікро- та макросередовищах на ставлення дитини до такого рівня середовища, активність у якому не фіксується і не розглядається як детермінанта такого ставлення. Якщо такий вплив буде виявлений, то можна вважати, що екологічна орієнтація способу життя родини є важливим чинником ціннісного ставлення дитини до міського довкілля як такого.

Таким чином незалежною змінною у дослідженні виступають прояви способу життя родини (побутова життєдіяльність та дозвілля) у міському мікро- та макросередовищах, залежною змінною виступають показники ціннісного ставлення до міського мезосередовища. Типовим об'єктом такого середовища є мікрорайон проживання родини. Саме ставлення дитини до мікрорайону, в якому вона здійснює своє повсякденне життя, виступає у нашому дослідженні показником ціннісного ставлення до міського мезосередовища.

В якості емпіричного індикатору ціннісного ставлення дитини до району проживання ми обрали прояви ідентифікації з ним, виходячи при цьому з досліджень, які підкреслюють ціннісну основу ідентифікаційних процесів особистості, зокрема формування її ідентифікації з певними територіями та просторами.

Як відомо, феномен ідентифікації особистості з об'єктами фізичного середовища вперше виділив У.Джемс за допомогою розробленого ним поняття «фізична особистість». Фізична особистість включає в себе ті аспекти фізичного оточення, які мають цінність для людини і на цій основі усвідомлюються як продовження власного "Я". Однак, як представник функціональної психології, Джемс в якості складових фізичної особистості розглядав тільки особливі «статусні» об'єкти (масток, автомобіль, рахунок у банку тощо), які підтримують образ себе як успішної людини, що далеко просунулася у соціальній ієрархії [1].

Ширше розглядає ціннісні основи ідентифікації особистості із фізичним середовищем естонський дослідник М. Хейдметс [7]. Він виділяє смисли, яких набуває для людини фізичне середовище завдяки його участі в соціальних взаємовідносинах. По-перше, середовище може осмислюватися як засіб регуляції соціальної доступності людини. Про це свідчить, диференціація в історії житлового простору та замикання його окремих частин (поділ цього простору на чоловічу та жіночу половини, виокремлення в ньому персональних зон окремих індивідів чи груп). По-друге, середовище може виступати для людини засобом самоекспозиції, адже людина не лише "закриває" себе від інших, але і "представляє" себе їм. Така презентація себе може відбуватися шляхом прикрашання та оформлення середовища. В такий спосіб оточуючому світу демонструються цінності людини, її індивідуальність та належність до певної спільноти. Завдяки таким смислам середовище виступає як об'єкт ідентифікації. Представляючи опосередковано через середовище себе навколишньому світу, людина починає ідентифікувати себе з даним місцем, воно стає компонентом її "Я".

З інших методологічних позицій вивчають ціннісні основи ідентифікації з матеріальним світом вітчизняні психологи. Західні психологи розглядають ідентифікацію як наслідок задоволення соціальних потреб, то представники вітчизняної психології пов'язують ідентифікацію з процесами розуміння, творення та вираження своєї людської сутності.

Велике значення для розвитку уявлень про формування єдності особистості та її матеріального оточення на основі розвитку та прояву сутнісних потенцій людини має суб'єктно-діяльнісний підхід, який розробляється у вітчизняній психології школою С.Л.Рубінштейна. Тут обґрунтовується погляд на людину як суб'єкта, що в своїй життєдіяльності втілює та розвиває свій суто людський потенціал [5]. Залучаючи у життєдіяльність не тільки своє соціальне, але й матеріальне, фізичне оточення, суб'єкт розвиває його та розвивається під його впливом. У таких взаєморозвиваючих відношеннях людина психологічно "зростає" із своїм оточенням, яке стає її життєвим

світом. Вивчаючи закономірності становлення життєвого світу особистості як суб'єкта, дослідники екологічних проблем, по суті, відкривають чинники, умови, ефекти збереження, захисту та розвитку олюдненого довкілля. Активність суб'єкта у довкіллі, яке стало його життєвим світом, не підкорюється адаптивним потребам, триває постійно, бо спонукається нестримним потягом до самовиявлення та розвитку своєї людської сутності.

В руслі такого підходу В.А. Петровський виділяє потребу в персоналізації, яка полягає в прагненні включити своє "Я" в продукти своєї праці. «Потреба в персоналізації проявляє себе ... в тому, щоб бути особистістю через створені та перетворені предмети. Так особистість більше, ніж витраченим часом, дорожить вкладеним у діяльність ставленням до неї, виявленням в ній своїх особистісних якостей» [4]. Людина ідентифікується зі світом, у який вона вклала своє ставлення, свою особистість. Емпірично перевіривши цю ідею, Д.А.Панов констатує наявність сталих зв'язків характеристик житлового середовища (будинку, квартири) із задоволенням потреби особистості у самореалізації [3]. Спробою теоретичного узагальнення подібних феноменів є розробка З.І. Рябікіною поняття буттєвих просторів особистості [6].

Узагальнення усіх викладених вище поглядів на зміст внутрішніх чинників ідентифікації особистості з оточуючими просторами та територіями демонструє існування множини різних за своїм психологічним змістом соціальних та духовних потреб, задоволення яких за допомогою об'єктів матеріального середовища, обумовлює цінність таких об'єктів як основи ідентифікації з ними.

Здійснивши процедури операціоналізації вихідних понять та обґрунтування емпіричних індикаторів досліджуваних явищ, ми можемо конкретизувати гіпотезу емпіричного дослідження про вплив екологічної орієнтації способу життя родини на формування ціннісного ставлення дитини до міського середовища у наступних робочих гіпотезах:

1). Існують залежності між екологічною орієнтацією дозвіллевої активності родини у місті (показником якого є спільне відвідання міських природних зон, спортивних об'єктів, театрів, музеїв, культурних заходів тощо) і ідентифікацією підростаючих членів родини із мікрорайоном свого проживання.

2). Існують залежності між екологічною орієнтацією побутової активності родини у своїй оселі (показником якого є облаштування у квартирі особистого простору кожного члена родини) і ідентифікацією підростаючих членів родини із мікрорайоном свого проживання.

Для перевірки робочих гіпотез у дослідженні використані: опитувальний метод, суб'єктивне шкалювання, вивчення продуктів діяльності, метод семантичного диференціалу.

Відповідно до вимог цих методів розроблені такі методики дослідження:

1) пілотажне інтерв'ю за відкритим планом для підлітків. До програми інтерв'ю увійшли питання-індикатори: а) дозвіллевої активності родини підлітка у місті; б) побутової активності родини, спрямованої на забезпечення підлітка власною територією у квартирі;

2) анкетні опитувальники, розроблені на основі інтерв'ю;

3) написання підлітками твору на тему «Район, в якому я живу» для виділення з текстів ознак, за якими можна діагностувати ставлення до цього об'єкту мезосередовища;

4) шкалювання об'єктів міського довкілля (кімната проживання дитини, мікрорайон проживання, місто в цілому) за ознакою «Мій – чужий».

Емпіричний матеріал є зібраним і в даний момент обробляється методами математичної статистики.

В цілому за результатами проведеної роботи можна зробити наступні висновки.

Визначено поняття екологічно орієнтованого способу життя родини як наявності у життєдіяльності дорослих її членів зовнішньої і внутрішньої активності, спрямованої на освоєння середовищних умов життя в спосіб, який сприяє фізичному, соціальному та духовному розвитку всіх членів сімейної спільноти, в тому числі дітей.

Доведено, що в умовах різкого погіршення екологічної ситуації в українських містах-мегаполісах практично важливим завданням є дослідження екологічно орієнтованого способу життя міської родини як чинника формування ціннісного ставлення дитини до середовища її повсякденного життя.

Представлені: програма такого дослідження, процедура операціоналізації його вихідних понять та положень. Теоретично обґрунтовані: а) очікувані залежності між досліджуваними змінними та б) методичний інструментарій дослідження.

Література

1. Джемс У. Психология. / Под ред. Л.А.Петровской / Джемс У – М.: Педагогика, 1991. – 368 с.
2. Нартова-Бочавер С.К. Человек суверенный: психологическое исследование субъекта в его бытии / Нартова-Бочавер С.К. – СПб.: Питер, 2008. – 400 с.
3. Панов Д.А. Личность как субъект предметно-пространственной среды дома: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Панов Д. А. – Краснодар, 2005. – 221 с.

4. Петровский В.А. Личность в психологии: парадигма субъектности / Петровский В.А. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 500 с.
5. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир. / Рубинштейн С.Л. – СПб.: Питер, 2003. – 512 с.
6. Рябикина З.И. Личность как субъект формирования бытийных пространств // Субъект, личность и психология человеческого бытия / Рябикина З.И. – М., 2005. – С.45-57.
7. Хейдметс М. Психология среды: становление и поиск // Тенденции развития психологической науки / Хейдметс М. – М., 1989 – С. 242 – 254.
8. Ядов В.А. Взаимосвязь социологического и социально-психологического подходов к исследованию образа жизни // Психология личности и образ жизни / Ядов В.А. – М.: Наука, 1987. – С. 89 – 92.
9. Altman I. The Environment and Social Behavior: Privacy, Personal space, Territoriality and Crowding. BrooksCole, Monterey, CA, 1975.

The article discusses the theoretical position and the program of empirical research relationships between environmentally oriented urban lifestyle of the family and the child's relation to the urban environment.

Keywords: *psychology lifestyle, territorial identity*